

TOVATÚNT KORA ÚJKORUNK

ILLIK PÉTER

Gyáni Gábor *Történelem és politika: történelempolitika* című kötete a szerző tanulmányait dolgozza egybe és helyezi bele egy utólag hozzáírt keretbe.¹ Ezen keretezés és a kötet néhány tanulmányának apropóján készült el jelen cikk, amely a hazai történetelméleti gondolkodás peremére szorult témákat – mint az érzelmek helye a történeti narratívában, a posztmodern történetfilozófia értelme és haszna – jár körül, elsősorban a hazai kora újkor kapcsán. A cikk megírásának természetesen személyes indítéka is van, hiszen a történelem mindig személyes: Gyáni engem is említett kötetében.

ÉRZELMES TÖRTÉNELEM

Edward Radzinszkij *Sztálin* című nagy sikerű alapművének előszavában leírja, hogy először imádta, majd gyűlölte Sztálint, s végül 1969-re, amikor apja halálakor elkezdte írni a kötetet, már csak kíváncsiság és a megértés vágya maradt.² Az egyik konklúzió, hogy a legnagyobb történészeknek nemcsak, hogy vannak érzéseik témáik kapcsán, hanem azokat reflektálják is, a „tényszerűség” és „objektivitás” illuzórikus álcája mögé bújás helyett.

Daniel Goleman *Érzelmi intelligencia* című alapvető összefoglalójának tanulsága, hogy a felvilágosodás korának egyik alaptétele, mely szerint a jól működő értelem szemben áll a rosszul működő érzelmekkel, nem igaz.³ Az érzelmek átszövik a gondolkodást és a döntéshozatalt is. Ebből fakadóan **nincsen érzelmentes történeti elbeszélés**, minden intellektuális tartalma és tárgyilagos nyelvhasználata ellenére sem. Fritz Breithaupt *A narratív agy* című könyvének egyik fundamentális tézise, hogy azért konstruáljuk narratívákká a minket körülvevő valóságot (a történelem esetében a fennmaradt írásos és tárgyi forrásokat és azok értelmezéseit), mert ezektől „érzelmi jutalmakat”, egyszerűbben szólva érzéseket várunk.⁴ Ennélfogva nehéz lenne nem észrevenni a Gyáni kötetét átszövő kormánypártellenes negatív szerzői indulatokat, vagy akár a saját ellenérzéseimet könyvével kapcsolatban, különösen a rám vonatkozó rövid részlet tekintetében. Ugyanakkor a fent említett Goleman és még számos pszichológus irányítja rá a figyelmet arra is, hogy sok érzés rendkívül ösztönös és elemi, de azok felismerése és kezelése lehet tudatos, s éppen ezért felelősséggel kezelhetők.

1 GYÁNI Gábor: *Történelem és politika: történelempolitika*. Pesti Kalligram, Bp. 2024. (A továbbiakban az innen származó idézeteket a főszövegben, zárójelben adjuk meg.)

2 EDWARD RADZINSZKIJ: *Sztálin*. ford. SOPRONI András, Európa, Bp. 1998. 5.

3 DANIEL GOLEMAN: *Érzelmi intelligencia*. ford. N. KISS Zsuzsa, Open Books, Bp. 2024.

4 FRITZ BREITHAUPT: *A narratív agy. Miért gondolkodunk történetekben*. ford. DOBOSI Beáta, Typotex, Bp. 2024.

Gyáni könyvének bevezetőjében rólam állapítja meg (12) egy 2018-ban a *Magyar Nemzet*-ben velem megjelent interjúra és 338 oldal terjedelmű *A történelemszűz alkonya* (2019) című könyvem fülszövegére hivatkozva, hogy egy szerény teljesítménnyel rendelkező, ámde ambiciózus, hatalomvágyó történész vagyok, akinek idézett kötete semmilyen megfajtást nem ad arra nézve, hogy a szerző milyen paradigmaváltást is hiányol tulajdonképpen. Gyáni eljárásának akaratlan öniróniája nem abban rejlik, hogy egy 2019-ben 40 éves szerzőt, akinek kb. 100 tanulmánya és 15 kötete volt akkor (Gyáni 40 évesen pont 40, főként rövidebb írást jegyzett az MTMT szerint), szerény teljesítménnyel jellemez. Sokkal inkább abban, hogy fent említett kötetem éppen rá hivatkozva – többször idéztem, mivel rendkívül fontosnak tartom azt, hogy részben ő hozta be a posztmodern történetelméletet a hazai köztudatba – pontosan azt a paradigmaváltást hiányolja (amit Gyáni is), hogy ti. posztmodern szellemben új módszertan szerinti, valamint tematikus szinten is új kérdéseket feszegető történeti munkák jelenjenek meg; továbbá a hazai történészek ne a „nekem igazam van, te meg dilettáns vagy” pozícióból kezdeményezzenek párbeszédet olyat témák kapcsán, amelyeknek a források tükrében több legitím olvasata is van. Tehát több szempontból egyetértettem és értek Gyáni posztmodern történetfilozófiával kapcsolatos nézeteivel – azonban szerintem más következik belőlük.

SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM

Gondolatmenetem elméleti alappillérei, hogy mivel az objektív múltból alkotott történeti elbeszélés (narratíva) csak személyes tud lenni (vagyis nagyban befolyásolja a szerző jelene és személyisége), ez különösen igaz Gyáni kötetére, amely tudományos igényű, azonban mégis alapvetően esszé műfajú írásként gyűjteménye. Az esszé egy legalább az objektivitásra törekvő írásnál (tanulmány, cikk, kismonográfia) messze többet enged át a szerző személyéből. Tehát Gyáni kötetéből legalább annyira (vagy jobban) megismerhető az író, mint írásának a tárgya.

Aztán – amint E. H. Carr is írta a *Mi a történelemben* – valójában **egy narratíva megértéséhez a szerzőt kell elemezni**.⁵ Ebből fakadóan számomra a történettudomány műveléséhez az egyik legrelevánsabb tudomány a pszichológia. Megközelítésemben a posztmodern történetelmélet lényege az, hogy elismeri a narratív pluralizmust, vagyis azt, hogy egy adott témáról több történeti narratíva (elbeszélés) is létezhet, amennyiben azok legálisak és megfelelnek a szakma alapvető szabályainak. Gyáni kötete feltételez egy abszolút narratívát (ez volna „a tudományos igazság”), amelyen kívül minden más minimum butaság, maximum jobboldali politikai propaganda. Mindezt úgy, hogy közben ő éppen az ennek ellentmondó posztmodern történetelmélet tudója s hazai hirdetője. Ezt paradoxonnak vélem, hiszen így nem a posztmodernnel van a baj, hanem azzal, ha azt mások, adott esetben a jobboldal is használja.

A posztmodern történetfilozófiába két dolgot szoktak belelátni: 1) a relativizálás eszközt, amely eltörli és megszünteti „a történelem igazságát” (ha van ilyen, mert a posztmodern szerint a múltnak van objektív igazsága), és 2) egy legitímációs elvet, amely megengedi, hogy jogi, erkölcsi és szakmai szabályok betartása mellett egy adott múltlelemről (legyen az esemény vagy személy) több, akár ellentétes narratíva is lehetséges, és ezek nem feltétlenül feloldhatók, egyesíthetők, vagy hirdethető győztes, még egyre több történelmi forrás előkerülésével sem, sőt. Leegyszerűsítve: egy üveg pohár ürtartalma 50 százalékában lévő vizet lesz, aki félig tele, s lesz, aki félig üres minősítéssel címkéz, és ezen az értelmezési kereten nem változtat az sem, ha újabb és újabb pohár vizet tanulmányozunk. A posztmodernhez való két hozzáállástípus viszonylagosan politikafüggetlen idehaza: bal- és jobboldali hazai politikus, történész egyaránt kezelte már a posztmodernizmust a relativizálás és a valóságtagadás szinonimájaként, de eltérő olvasatok megengedéseként is.

5 E. H. CARR: *Mi a történelem?* ford. BÉRCZES Tibor, Osiris, Bp. 1995. 15.

A MAGYAR KORA ÚJKOR

Gyáni könyvében a NER történelemkiszajítító működését az őstörténet, az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc, a kiegyezés (1867), Trianon (1920) és az 1956-os forradalom és szabadságharc témáin s azok recepcióján keresztül akarja igazolni. A témák sorában, de a recepcióban is, tátong egy nagy űr, hiszen a hazai kora újkor – itt tágan értelmezve a Hunyadiaktól a Rákóczi-szabadságharcig terjedő időszak – igencsak meghatározó az események láncolatában, de a történeti recepcióban is, gondolva itt a Hunyadiak kultuszára és a Mohács-szindrómára. Azért is érdekes ezen témák kihagyása, mert éppen itt semmilyen módon nem látható a kormányzati politika beavatkozása.

Ércnél maradandóbb –

A II. Rákóczi Ferenc-szobor (Pásztor János) talapzatra emelési munkálatai a Kossuth Lajos téren, 1937
(Fortepan / Új Nemzedék / Kaulich Rudolf)

Mert nézzük csak! Míg az államilag támogatott, de kevés késő középkori, kora újkorú témájú film (*Hunyadi, Tündérbert*) következetes 19. századi patrióta értelmezést tükröz, addig **a hazai történettudományban egy alapvetően a 19. századi narratívát tagadásig árnyaló, deheroizáló, prohabsburgiánus narratíva dominanciája látható**, miközben maga a miniszterelnök megnyilatkozásai alapján „kurucos”, nemzeti-függetlenségi, 19. századi nemzeti narratívát képvisel. A mohácsi csata tekintetében a *mainstream* történetírás a determinista nézetet képviseli, s nem a 19. századi, majd Nemeskürty István-i (róla tanárképző kart neveztek el 2024-ben) álláspontját. Tehát a történettudományban dominánsan megjelenő narratívák nagyjából ellentétesek az állami és az állam által támogatott filmművészeti narratívával, még sincs semmilyen nyoma állami beavatkozásnak, az M5 kultúrműsorai, a NER által alapított intézmények, mint az MCC vagy a Gyáni által hevesen támadott Magyarországtudományi Intézet megszólaltatja az ezeket a narratívákat képviselő, a korábbi akadémiai intézményi hálózatban dolgozó történészeket.

„A historizált magyar nemzeti öntudat örökölt kettős természete, a nacionalista és a birodalmi orientáció egyidejűsége és egymással folytatott szüntelen küzdelme a kiegyezés történetírói megítélését is mindvégig a hatalmában tartotta” – írja Gyáni (59). Egyfelől a magyar geopolitikai helyzet földrajzi valósága ez a helyzet, másfelől viszont ennek origója a kora újkor. 1541 és 1568 között szilárdult meg az a tartós állapot, amelyben a Magyar Királyság elveszítette független, integrált középhatalmi státusát, és lényegében néhány kisebb megszakítással 1989-ig Magyarország valamely birodalom része volt. Így tehát nem annyira birodalmi orientációról, mint a birodalmakhoz tartozási kényszerről, továbbá nem feltétlenül nacionalista öntudatról, hanem patrióta érzésekről van szó, amelyek a kálvini zsarnokölési elmélet vallásos köntösébe csomagolt kurucos rendi ellenállási mozgalmakként már a 16. századtól manifesztálódtak.

A magyar és egyetemes kora újkor egyre kevesebb figyelmet kap, pontosabban a figyelem rendkívül beszűkült a Hunyadiakra és a mohácsi csatára, továbbá ezen két téma összefüggéseire. Ennek oka az is, hogy a történelem iránt érdeklődőket is egyre kevesebb, szinte kizárólag sláger téma szólítja meg. Holott ez a korszak az, amelyben **a birodalom versus autonómia alapdilemmái megjelennek a Habsburg Birodalomhoz való viszony kapcsán, és a mai napig visszaköszönnek a globalitáshoz fűződő társadalmi-politikai viszonyulásban.**

NARRATÍVÁK FOGSÁGÁBAN

Gyáni a marxista-leninista történetíráshoz való viszonyt három tükörképpel jellemzi (356). Az első az, „amely[ik] a hithű marxista-leninista historikus szempontjából ad minderről számot, a hazai *mainstream* történetírás 1989–1990 előtt stabilan marxista-leninista szellemi alapokon nyugodott, és mindvégig azonos volt önmagával [...] Ezen álláspont képviselői szerint ennek a történetnézőéletnek az aktualitása máig sem vesztett korábbi érvényéből, dacára annak, hogy a tábora ma már elenyésző.” A második, „hitehagyott historikus [...] szerint a kezdetben volt marxista-leninista [...] történetírás [...] elenyészett”. A harmadik kategóriában „ott találjuk az ellenhiten lévőket, akik manapság, úgy mond a konzervatív nemzeti értékek és tudatformák feltámasztásáért és monopol-, de legalábbis hegemon helyzetbe hozásáért buzgólkodnak. Számukra minden értéktelen, vagyis kacat, ami ellentmond az általuk pártolt történetképnek, még ha az egyébként meg is felel a tudományos racionalitás követelményének.” Mivel értelmezésben én bizonyára a harmadik tükörképben jelenik meg, ezért ennek kapcsán érdemes meggondolni a következőket.

1) Egyrészt a nemzeti értékeket és tudatformákat nem feltétlenül kell feltámasztani, mivel folyamatosan jelen voltak a köztudatban és a történettudományban is, legfeljebb kiszorultak a *mainstream*-ből, baloldali szempontból nézve 1989-ig, vagy konzervatív szemmel legalább 2010-ig. 2) Másodsorban, akárcsak a hazai történettudomány 1989–2010 közötti időszakával kapcso-

latban (demokratizálódás *versus* posztiszocializmus) két eltérő narratíva van jelen azzal kapcsolatban is, hogy **a konzervatív értékek monopol helyzetbe hozásáról (baloldali-liberális olvasat) vagy a baloldali narratívák irányába elmozdult egyensúly helyreállításáról (polgári-nemzeti, jobboldali olvasat) van-e szó** jelenleg. 3) Aztán harmadsorban az ellenhiten lévőknek van egy alapvető történetelméleti-módszertani problémájuk. Az 1989 utáni *mainstream* történetírás, amely részben genetikusan kapcsolódott a szocialista korszakéhoz, önmagát az „objektív történetírás”, míg a konzervatív, jobboldali narratívaképzést a szubjektív, vagyis a „nem történettudomány” pozíciójába helyezte, s ezzel egy alapvetően hamis és az elmúlt 80 év történetelméleti, pszichológiai, irodalomelméleti, nyelvészeti eredményeinek nem megfelelő dichotómiát hozott létre. Egyszerűen azért, mert az objektív múltról képzett minden történeti narratíva valamilyen módon és mértékben szubjektív, vagyis az önkanonizáció (jelen esetben önmagunk objektívnek, tehát tudományosnak való beállítás) legfeljebb tautológiát, de semmiképpen sem igazságot hoz létre. 4) Végezetül, negyedsorban a hazai kora újkor értelmezésének kérdése megint csak önmagában különleges. Ugyanis a Horthy-korszakig domináns 19. századi függetlenségi, kurucos, antihabsburgiánus narratívát a szocialista korszak *mutatis mutandis* megtartotta.⁶ Ennek számos oka volt, többek között az, hogy a nyugati imperializmus kárhóztatása fontosabb volt, mint a hazai „nacionalista tévelygés” elítélése. Így 1989 után az osztrák levéltárak és ott lévő Habsburg-kori, birodalmi szempontú hivatali iratanyagok intenzívebb megismerésének is köszönhetően a hazai kora újkor kutatásban domináns lett a szocialista – és ekképpen a benne torzításokkal tovább örökített 19. századi – értékelések felülvizsgálata, végül pedig a prohabsburgiánus narratíva újrafelerősítése. Vagyis a szocialista korszak értelmezésének elutasítása jegyében olyan narratíva lett *újra* (hiszen a 16. századtól már egyszer jelen volt a prohasburgiánus értelmezés) hegemon helyzetben, amelyet a 19. századi közízlés is minimum liberálisnak – ahogy az ennek élén álló Szekfű Gyulát sokan annak is tartották – vélt volna.

TÖRTÉNETPOLITIKA

Gyáni kötetének esszéit áthatja az a keretezés, hogy a kormánypolitika 2010 óta direkt módon beleszól történettudományba, és ez *par excellence* rossz. Ez önmagában izlés dolga, de *gustibus non est disputandum*. Ellenben az elgondolkodtató, hogy ebből következik-e az, hogy 1989 és 2010 között ez nem volt így.

Az EKA-tárgyalások felvételei elérhetőek, ezek egyikén Tölgyessy Péter mondta azt, hogy féltő, hogy az MSZMP átmenti politikai-hatalmi pozícióit az „extraparlamentáris térbe” – ez a jóslat beteljesült. Míg Gyáni a (történet) tudományos élet demokratizálásaként festi le kötetében, addig konzervatív olvasatban az 1989 és 2010 közötti időszak egyáltalán nem a szabad világ volt a hazai történettudományban, hanem egyszerűen csak nem nagypolitikai szinten volt a kontroll, mint 1945 és 1989 között, és mint Gyáni szerint 2010 után, hanem intézményi szinten, vagyis eggyel lejjebb, ami kevésbé volt látványos, hiszen a kommunista politikusok **a politikumon kívüli teret, például a kulturális intézményeket foglalták el**. A kétezres évek végén magam tapasztaltam meg, hogy az MTA Történettudományi Intézetének egyik akkori kutatója a kora újkor oszmán kártételek kutatását „nemzeti nacionalista siránkozásnak” minősítette, az pedig vélhetőleg véletlen egybeesés, hogy személyének MSZMP-pártkötődése is volt... Számos ilyen történet van, és meggyőződésem, hogy ezek a mikrotörténetek a politikumhoz is eljutottak, lévén Magyarország kis ország, és részben ennek köszönhető, hogy a NER teljesen máshogy látja az akadémiai tudományt, mint aminek az publikusan látja és láttatja önmagát.

Gyáni állítása tehát a történettudomány 1990-es évektől zajló demokratizálódásáról a klasszikus, „nekem hiszel drágám vagy a saját szemednek”

6 Lásd bővebben: ÓZE Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2009.

SOHA TÖBBÉ HABSBURG!

dilemma elé állít olyan történészeket, akik a saját bőrükön tapasztalták meg annak ellenkezőjét. Itt tehát nem pusztán nézőpont, hanem látásmódbéli eltérésekről van szó a két oldal között. Egyébként éppen ez a posztmodern történetfilozófia egyik konklúziója, hogy ugyanazon írott vagy tapasztalati forrásokat ugyanabból a nézőpontból is lehet eltérően látni. A liberális megközelítés a demokratizálódást intézményi-jogi keretrendszeri kérdésnek tekinti, vagyis szerinte az utóbbi önmagában garantálja az előbbit. Míg a konzervatív narratíva szerint a lényeg az, hogy kik és mivel töltik meg az intézményi struktúrákat. Ez viszont nemcsak a hatalmi pozíciók kontinuitásának kérdést veti fel (az könnyen vizsgálható, hogy **az MSZMP pártkáderei közül kik kerültek a hazai történettudomány intézményeinek élére** az 1990-es évektől), hanem a tartalmi kontinuitás kérdését is, vagyis azt, hogy milyen narratívák, témák, megközelítések öröklődtek át. 2019-ben megjelent könyvem éppen ez utóbbival s nem a hatalmi struktúrák kontinuitásával foglalkozott, a „történészcehet” elsősorban egy mentális jelenségként próbálta definiálni.

Keith Jenkins, a posztmodern történetírás egyik legnagyobb kortárs alakja lényegében nem választja szét a történettudományt és a politikát, amikor azt

Nem egy ligában –

Az Országos Habsburg-ellenes Liga röplapjai a Horthy-korszakban

írja, hogy a történeti narratívaképzés mindig valakiért zajlik, mindig valamilyen hatalmi célja van.⁷ Ha ehhez hozzáadjuk Carr azon meglátását, hogy a múltból szóló történelmi narratíva a szerző személyén és jelenén szűrődik át, akkor ezzel a történeti narratívaképzés mindenképpen a tudománypolitika irányába tolódik el. Itt érdekességképpen megjegyzendő, hogy Jenkins nagy ellenfele, az akadémiai történész Richard J. Evans legfőbb (tekintély)érve ellene az volt, hogy Jenkins csak egy névtelen kis főiskola oktatója. Evans sem tudott sokkal többet szembeszegezni Jenkins érveivel, minthogy szerinte a történelem nem pusztán ideológia, ami arra szolgál, hogy a történészek hatalomhoz és pozíciókhoz jussanak, hanem a múlt igen is megismerhető kellő óvatossággal.⁸ Jenkins gondolatmenetéből az következik tehát, hogy egy történelmi narratíva (biográfia, monográfia) egyben tudománypolitikai termék is. Tegyük hozzá: Caesar maga írta meg a saját történetét, vagyis a politika nem beleszólt a történettudományba, hanem maga volt az.

7 Keith JENKINS: *Re-thinking History*. Routledge, London, 2003. 21.

8 Richard J. EVANS: *In Defence of History*. Granta Books, London, 2001. 253.

Kulturális kisajátítás –
Petőfi-portré Szakasits Árpád
és Sztálin képe között az
1947. május elsejei
felvonuláson a Hősök terén
(*Fortepan / Berkó Pál*)

Sablonos, ámde megkerülhetetlen a kérdés: mennyiben tanítómestere az életnek a történelem, és ha az, akkor mit tanít? Ha elfogadjuk azon jenkini értelmezést, hogy a történelem egy olyan narratíva a múltból, amely leginkább az alkotójáról, vagyis önmagunkról szól, hiszen önmagunk szemüvegén keresztül mutatja meg, hogy mi miként értelmezzük a rendelkezésre álló forrásokat, akkor csak egy módon lehet belőle tanulni: hogy megismerjük önmagunkat, a saját érzéseinket a narratíva konstruálásakor. Igaz ez akkor is, ha

„narratívát fogyasztunk” (például egy történeti monográfiát olvasunk). Ezen érzelmiintelligencia-területen viszont van hová fejlődni. A narratív pluralizmus korában a hivatásos történészek és az érdeklődők is számos módon értelmezik ugyanazt a jelenséget, és a történelemtől való tájékozódásnak nem kizárólagos forrása egyetlen intézmény vagy tekintély sem. Ez a helyzet nem visszafordítható, de sokféleképpen tudunk rá reagálni a primitívtől a fejlettebb érzelmi reakciókig terjedő skálán. ■